

монастирського життя відбувалося головним чином внаслідок значних соціальних потрясінь.

Цезаропапистська модель організації РПЦ вступила на початку століття у кризову стадію, що проявилось у стихійному відновленні окремих соборних атрибутів старої української церкви (братств, парафіяльних рад тощо), в посиленні реформаторського руху у напрямі відродження церковного самоврядування.

Однак період 1905-1917 років характеризувався не стільки ґрунтовною перебудовою церковного устрою, скільки формуванням загальної ідеології реформ. Причини цієї колізії крилися, по-перше, у намаганні

держави спрямувати церковні перетворення. Але ініціюючи їх «зверху», уряд не наважувався розірвати відрегульований бюрократичний зв'язок з церквою. По-друге, в середині православного кліру існували розбіжності у баченні стратегії реформ – ідея відновлення патріархату без запровадження широкої церковної демократії загрожувала механічною заміною державного управління диктатом церковної олігархії. Протидія цьому напряму була домінантою реформаторського руху в Україні. У 1917 р. він завершився потужною експресією церковних змін, особливістю яких було поєднання перетворень загальноросійського й національно-церковного характеру.

Олег Іванюк,

Київський університет імені Бориса Грінченка

ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ У ЄВРОПЕЙСЬКІ СУСПІЛЬСТВА У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. Московське царство (яке стало називатися Російською імперією) стала більш відкритою для зовнішнього світу. У цей час виникли умови для міжетнічних і міжкультурних контактів із європейською цивілізацією і сприятливі обставини для тимчасової міграції за кордон. Її метою були жага нових досвідів і вражень, пізнання себе, виконання службових обов'язків, навчання, відпочинок, розваги. Перші міграції носили виключно тимчасовий характер і передбачали перебування за кордоном упродовж кількох років. Переважно це стосувалося тих хто проходив навчання або наукове стажування. Поряд з тим, упродовж тривалого часу за кордоном могли перебувати аристократія або поміщики, які шукали нових вражень або користувалися послугами європейської медицини і курортів. Проте, на цьому етапі не варто говорити про формування діаспор, а скоріш про існування у європейських країнах «постійного українського населення».

У першій половині ХІХ ст. для бажаючих мігрувати за кордон існувала низка

бюрократичних перепон, встановлених державою на законодавчому рівні. Однією з них був указ «Про виховання російського юнацтва у вітчизняних навчальних закладах», який набув чинності у 1831 р. Він передбачав, що люди віком від 10 до 18 років обов'язково мають виховуватись виключно у Російській імперії. У зв'язку з цим, виїзд за кордон осіб, зазначеної вікової категорії, був заборонений під загрозою втрати права на державну службу. Винятки допускалися лише з дозволу імператора¹. Щоб отримати дозвіл, необхідно було отримати особисту аудієнцію у царя або мати зв'язки у середовищі вищих державних посадовців.

За кілька років – 17 квітня 1834 р. російський цар Микола І, незадоволений тим, що його піддані оселяються у європейських країнах і не бажають повертатися на батьківщину видав указ, який обмежував термін їх перебування за кордоном – п'ятьма роками для дворян, і трьома для підданих з

¹ Матвиенко, Н.О., 2011. Нормативные основы пересечения границы российскими подданными. Вестник Пермского университета: Юридические науки, 1 (11), С. 58-62.

інших станів. За недотримання цього положення його порушники могли бути покарані шляхом вилучення (конфіскації) майна. На середину XIX ст., цар, занепокоєний революційними рухами у Європі, упродовж 1848-1855 рр., намагався взагалі скоротити до мінімуму контакти своїх підданих з жителями інших країн¹.

Ситуація змінилася лише наприкінці 50-х рр. XIX ст. Після закінчення Кримської війни, у Російській імперії було послаблено цензуру і відбулися суттєві зміни щодо державної політики у царині освіти. У 1857 р. було поновлено практику відряджати випускників вищих навчальних закладів на стажування до провідних європейських університетів. Після ухвалення у 1863 р. університетського статуту, мандрівки молодих науковців за кордон стали звичною справою. Вони їхали до провідних європейських навчальних закладів з метою написати магістерську дисертацію або підготуватися до отримання звання професора; відвідували різні країни, вивчаючи іноземні мови й готуючись обійняти посаду викладача у тому або іншому університеті Російської імперії.

Поряд з тим, щоб виїхати за кордон, необхідно було отримати паспорт, що теж потребувало часу і коштів. Першим кроком, було звернення до поліції. Тут, бажаючи полишити батьківщину, отримував довідку, яка засвідчувала його лояльність до влади. Далі надсилалося прохання до губернатора або градоначальника про відповідний дозвіл на виїзд. Окрім того, у місцевій газеті необхідно було тричі оголосити про намір тимчасово залишити країну². Лише після цього з'являлася можливість отримати паспорт.

Відповідно до закону це мало відбутися без зволікання. Проте швидкість визначали чиновники, і досить часто не безкоштовно. До паспорту додавалися два квитки – відразу на виїзд і в'їзд. У самому документі містилася інформація про номер, дату його отримання, особу власника. Зазвичай, ок-

рім російської, вона подавалася ще й двома, найпоширенішими, європейськими мовами – французькою й німецькою. Якщо мандрівник не належав до аристократії або великих землевласників (поміщиків), до його паспорта вносилися додаткові відомості, зокрема про: форму голови, колір волосся і очей, зачіску, характерні ознаки, як то родинки, плями, борода тощо. Проте, незважаючи на чисельні бюрократичні перепони й різні законодавчі заборони, які виникали у зв'язку з геополітичною ситуацією у Європі, або ж внутрішніми фобіями царату, піддані Російської імперії, зокрема й українці все ж таки мігрували за кордон. На початку XIX ст., країна щорічно видавала біля 27 тис. закордонних паспортів.

Бажаною для тривалого, проте тимчасового проживання, була Німеччина. У XIX ст. вона вважалася країною розвинутої медицини, класичної науки, й провідних вищих навчальних закладів. Тому, ті українці, які прагнули отримати відповідний рівень освіти обирали саме її. Проте й тут Російська імперія намагалася тримати своїх підданих під контролем, зокрема, регламентуючи їх діяльність, програмою навчання або стажування, яка затверджувалася Міністерством освіти. Так, уродженець Чернігівщини, економіст, член Петербурзької академії наук, Іван Янжул згадував, що його навчання мало початися з відвідування занять історичної школи політекономії Вільгельма Рошера у Лейпцигу. Згодом він мав обрати один із, зазначених міністерським переліком, німецьких університетів і прослухати курси відомих місцевих професорів, як-от, наприклад, лекції Карла Кніса у Гейдельберзі.

Проте, програма все ж таки надавала певну свободу для здобувача освіти³. Тобто, окрім визначених курсів у відомих науковців, була можливість додатково обрати і відвідати інші вищі навчальні заклади, на власний розсуд, і прослухати курси обраних професорів. Зокрема, у 1870 р. до Німеччини, у наукове відрядження, прибув М. Драгоманов. У Берліні упродовж восьми місяців він із задоволенням слухав курс історика Теодора Момзена, відвідував біблі-

1 «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., проф. Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. С. 12.

2 Таке оголошення подавалося задля того, щоб усі хто мав боргові претензії до майбутнього мігранта, міг за бажанням (за згодою або у судовому порядку), отримати власні кошти.

3 Янжул, И.И., 1910. Воспоминания И.И. Янжула о пережитом и виденном в 1864-1909 гг, Санкт-Петербург: Тип. Т-ва п. ф. «Электро-тип. Н.Я. Стойковой», Том. 1. С. 74.

отеку, вивчав римську й церковну історію¹. Хоча відповідно до плану, науковець мав перебувати у країні упродовж двох років, прожив він у Німеччині – три. За цей час М. Драгоманов відвідав Лейпциг, Гейдельберг та інші міста, які уславилися своїми навчальними закладами.

За рахунок «освітніх мігрантів» з Російської імперії загалом, і зокрема з Наддніпрянської України, а також аристократії яка прагнула нових знайомств і нових вражень, у Німеччині, поступово, формувалося так зване «постійне населення». Іван Янжул згадував: «... постійне російське населення² у Дрездені сягало кількох тисяч... Надзвичайно дивно, що російське постійне населення, таке чисельне, як я зазначав раніше, залишалося у Дрездені, як і у багатьох інших іноземних містах, лише порівняно короткий час, якихось два роки...»³.

Своєрідною «Меккою» для вихідців з Російської імперії, також, стала Італія. За твердженнями наддніпрянців, які приїздили до країни, часом здавалося, що уся Лівобережна Україна, якимось дивом, опинилася у Римі або Флоренції. Тут зосереджувалися не лише дворяни і землевласники, але й митці, літератори, науковці.

У другій половині XIX ст. на початку XX ст. активізувалися міграційні рухи, які призвели до стрімкого зростання чисельності вихідців з українських земель на теренах європейських країн. Власне, на цьому етапі, ми вже можемо говорити про першу хвилю еміграції, оскільки значна частина переселенців мала бажання оселитися у обраних країнах на постійній основі. Українська тогочасна преса яскраво оповідала про причини переселення за кордон: «Сотні людей з нашої України, щоб уникнути голодної смерті у себе дома, піддаються на щедри намови всяких агентів і йдуть шукати долі на чужу-чужину. На Арльберзькій залізниці,

наприклад, часто можна бачити цілі вагони робітників українців з Галичини, котрих везуть до Франції або Баварії. Самі ці люди не знають, куди вони їдуть, але тішаться добрим заробітком, вірять у обіцянки агентів, що тепер, мовляв, і вони заживуть краще»⁴.

Німеччина, трудовими мігрантами обиралася не випадково. У 1870-х роках країна завершила промисловий переворот. Значно зросли: виробництво сталі й чавуну, видобуток вугілля. Упродовж 80-90-х рр. XIX ст. однією з провідних галузей економіки стало машинобудування. З огляду на те що Німеччина не мала таких колоніальних володінь, як наприклад Британія або Франція, усі ті підприємства, які з'являлися в країні потребували дешевої робочої сили.

Окрім німецьких земель, однією з країн, яка найбільше потерпала від збільшення чисельності мігрантів була Франція. За твердженнями К. Скальковського, ще у 1851 р. тут налічувався 378561 іноземець. За переписом 1886 р. їх кількість вже сягала – 1115214 осіб, що становило 3% від загальної чисельності населення країни⁵. З них вже біля 200 тис. – народилися у Франції. Іноземці потрапляли до країни з бідних регіонів Іспанії, Італії, Швейцарії, Бельгії, Німеччини, та власне й з українських земель⁶. На межі XIX-XX ст. чисельні українські «колонії» постали у Женеві, Льєжі, Парижі, Мюнхені, Карлсруе, Нанті й інших великих містах західної Європи⁷. Україні осідали й у Англії. Хоча порівняно з Німеччиною, чи Францією тут їх було не так багато. Переважну більшість мігрантів становили селяни, які з різних причин не змогли потрапити на корабель і перетнути океан, та власне, не мали коштів, щоб повернутися додому. Хоча, у цей період, можемо вже традиційно фіксувати інтелігенцію, яка здобувала освіту або проходила стажування у вищих навчальних закладах Англії.

Поява великої кількості іноземців в європейських країнах, створювала економічні загрози для місцевого населення, зокрема й стимулювала зростання безробіття, оскільки більшість новоприбулих, як вже

1 Драгоманов, М.П., 1917. Автобіографія. Київ: Видавн. Т-во «Криниця»; Військ. Друк. «Герольд». С. 21.

2 Вчений ідентифікував себе як великорос і під терміном «російське населення», мав на увазі усіх тих, хто прибув до Німеччини з Російської імперії. Зокрема, він вживав його й щодо вихідців з Наддніпрянської України. Проте, щодо своєї батьківщини переважно використовував термін «Малоросія».

3 Янжул, І.І., 1910. Воспоминания И.И. Янжула о пережитом и виденном в 1864-1909 гг, Санкт-Петербург: Тип. Т-ва п. ф. «Электро-тип. Н.Я. Стойковой», Том. 1. С. 77.

4 Українці на чужині. 1909. Рада. № 139.

5 Скальковский К., Новые путевые впечатления Санкт-Петербург, 1889. С. 208

6 Скальковский К., Новые путевые впечатления Санкт-Петербург, 1889. С. 209.

7 Бачинський Є. Українці в Парижі Рада 1912 № 255

зазначалося, були дешевою робочою силою. Наприклад, К. Скальковський констатував, що у Парижі іноземці працюють де завгодно. Єдині сфери де домінували місцеві жителі це сутенерство й утриманство (за підрахунками поліції – це близько 100 тис. осіб)¹. У Німеччині, українці працювали як у полі, так і на промислових підприємствах. Робочий день становив до 12 годин, а заробітна плата була доволі низькою. Чоловіки – отримували денну платню 1 марку 25 пфенігів, жінки – 80 пфенігів².

Трудова міграція, призвела до розширення соціальної бази українців, які потрапляли до європейських країн. Яскравим прикладом такого розмаїття був Відень. У місті зосереджувалися робітники, які працювали на цегляних фабриках і будівництві (перебували доки була робота), ремісники (зазвичай, одружувалися й осідали), солдати (два полки було сформовано виключно з українців), студенти³ (навчалися в університеті або у вищій агрономічній школі), чиновники (займали посади у різних канцеляріях). Маємо розуміти, що для більшості людей, з перелічених категорій, переїзд до Відня був внутрішньою міграцією, оскільки західноукраїнські землі, у означений період, входили до Австро-Угорської імперії. Лише поодинокими були випадки постійного проживання тут вихідців з Наддніпрянщини.

Соціальний зріз українців які перебували у Відні, через призму функціонування різноманітних гуртків і товариств дав журналіст і публіцист М. Троцький. Він зазначав: «робітники гуртуються в соціал-демократичному товаристві «Поступ». В неділю увечері можна почути в помешканні товариства відчит про якесь актуальне питання робітничого життя. А після того робітництво бавиться співами і танцями, літом до сього приєднуються і товариські прогульки в чудових околицях Відня... Більш різноманітний склад має товариство «Родина», тут можна побачити і дрібного урядовця і служницю, і робітника і студента... Верхи українського громадянства у Відні гуртуються в

1 Скальковський К., Новые путевые впечатления Санкт-Петербург, 1889. С. 209.

2 Українці на чужині. 1909. Рада. № 139.

3 Чисельність вихідців з Наддніпрянщини була не значною. В основному вони були представлені жителями південних українських губерній Російської імперії. Переважно це були євреї.

«Кружку земляків», се гурток, коли не самих українських генералів, то в усякім разі людей, що стоять на вищих щаблях суспільної драбини. Життя сього гуртка виявляється в кількох раутах на рік, на які треба приходити в убраннях, зазначених в запрошенні. Українське студентство гуртується в академічному товаристві «Січ»⁴.

Поряд з тим, з 70-х років XIX ст. поступово складалася й політична еміграція. До європейських країн потрапляла інтелігенція з Наддніпрянщини, яка зазнавала утисків і переслідувань у Російській імперії. У цей час за кордоном опинилися Ф. Вовк, М. Драгоманов, С. Подолинський та ін. Причини міграції були окреслені М. Драгомановим під час спілкування з М. Луцицькою: «Дуже важко тепер у Росії, живеш ніби у кайданах – зі зв'язаними руками й ногами. Хочеться побувати на волі, подихати на свободі»⁵.

На початку XX ст. країн Центральної і Західної Європи емігрували Д. Антонович, В. Винниченко, С. Петлюра, М. Русов, та ін. На тлі імперських репресій пов'язаних з революційними подіями 1905-1907 рр. політичну еміграцію поповнили Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, М. Залізняк⁶.

Інтеграція до суспільства будь-якої європейської країни у першій половині XIX ст. розпочиналася з формальностей. Кожен мігрант мав отримати дозвіл на проживання. Докладно ця процедура була описана І. Срезневським. Він зазначав, що на в'їзді до Праги було вилучено паспорти і видано бланк, на якому німецькою, чеською, італійською й французькою мовами зазначалося: «Паспортні квитанції (квитанції видані у потязі, як підтвердження того, що паспорт пасажира вилучено) для експрес-потягу [вагонів]. (Який) Прибув 16 лютого 1840 р. По приїзді до міської брами кожен [пасажир] має не лише одразу здати свій паспорт, але й упродовж 24 годин зареєструватися у цісарсько-королівській міській адміністрації,

4 М. Данько. Українці у Відні. Рада. 1912. № 116.

5 *Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Луцицьких (кінець XIX – початок XX ст.)*, 2007. Упорядкув., опрацюв. текстів, вступ. слово, біогр. та бібліогр. матеріали О.О. Новікова; голова ред. кол. П.С. Сохань; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Ін-т всесвітньої історії РАН (м. Москва). Київ. С. 298.

6 Ясь О.В. Еміграція українського населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Emigraciya_ukr_naselennya

надавши цю квитанцію для отримання необхідного дозволу на проживання»¹.

На зворотному боці, розміщувалася така форма: «Вид на проживання Ізмаїла Срезневського; народився в Ярославі в Росії; пересуватися з паспортом від...; проживання в...; дійсний до...; Про будь-які зміни в квартирі, а також про закінчення періоду проживання необхідно повідомляти тут...; Від цісарсько-королівської міської адміністрації...; Прага...1840»

Суттєвою перепорою на шляху інтеграції до іншого суспільства, як для тимчасових мігрантів, так і для тих, хто бажав пов'язати своє майбутнє з певною країною був мовний бар'єр. Часто ті хто перетинав кордон, не володіли іноземними мовами. Це, значною мірою стосувалося не лише селян і робітників, але й наукової інтелігенції й представників еліт Російської імперії. Труднощі у спілкуванні й розумінні, часом, викликали у мігрантів, негативне ставлення до країни, а то й її громадян. Це було пов'язано з психологічним дискомфортом, який спричиняв мовний бар'єр. Зокрема, М. Лучицька зазначала: «мій чоловік² сидів набундючившись, бо ненавидів німців усіма фібрами своєї душі, і йому була противна німецька мова, у якій він не був достатньо твердим»³.

На початках перебування у іншій країні, на допомогу тимчасовому мігрантові приходили путівники. До їх змісту включалися різномірні розмовники, які допомагали порозумітися з місцевим населенням, чиновниками, працівниками сфери обслуговування. Зокрема, Іван Янжул, який не володів англійською, зазначав, що у 1873 р., після прибуття до Лондона і проходження митниці, саме такий розмовник став йому у нагоді. Він писав: «Ми за Бедекером⁴ сказали носієві, щоб він

привів кеб, тобто карету, і наполегливо вимагали, посилаючись на полісмена який стояв поруч, щоб кеб віз нас виключно в обраний нами Діккенс-готель, який підкупив нас своєю поважною назвою».⁵ Окрім того, той хто прибував до країни уперше і не володів мовою, міг звернутися за допомогою до митників чи до співробітників поштової служби.

Проте, згодом, опанування іноземної мови було обов'язковим, бо як зазначав К Паулович: «місцеві жителі не мають великого потягу до спілкування з незнайомцями і зазвичай ті хто не володів мовою й не розумів традицій не міг знайти собі «задоволення ані для серця, ані для душі».⁶

Перебуваючи за кордоном, аристократія і землевласники, переважно, користувалися, популярною у Російській імперії, – французькою. Її вивчали ще у дитинстві, завдяки зайняттям з гувернерами й приватними вчителями, яких наймали батьки. Яскраво ілюструють стан володіння французькою мовою спогади М. Лучицької: «Ми, зазвичай, говорили між собою французькою, і та свобода, з якою ми спілкувалися, і швидкість мовлення зацікавили публіку. І дивувалися, коли дізналися, що ми нікуди не виїжджали із села і лише уперше виїхали до міста»⁷.

Інші ж іноземні мови, зокрема, англійську, чеську, німецьку або італійську, більшості з мігрантів, доводилося вивчати у процесі перебування за кордоном і спілкування з місцевими жителями, зокрема й тими які володіли російською або українською, або наймаючи вчителя. Так, Марія Лучицька згадувала: «Як тільки ми оселилися у Нерві, я запросила викладачку італійської мови для сина і доньки, сама ж абонувалася у бібліотеці, і прочитала багато творів італійських авторів»⁸.

1 Срезневський І.І. Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского из славянских земель 1839-1842. СПб. 1895. С. 64-65.

2 Мається на увазі Іван Васильович Лучицький – український історик-медієвіст, діяч Історичного товариства Нестора-Літописця.

3 *Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких (кінець XIX – початок XX ст.)*, Упорядкув., опрацюв. текстів, вступ. слово, біогр. та бібліогр. матеріали О.О. Новікова; голова ред. кол. П. С. Сохань; Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Ін-т всесвітньої історії РАН (м. Москва). Київ. 2007. С. 281.

4 Verlag Karl Baedeker – німецький видавець. У 1827 р. у Кобленці він заснував видавництво путівників по різних містах і країнах. Відомим ще за життя його зробили якісні, ґрунтовні, детальні путівники, які отримали його ім'я – «бедекери».

5 Янжул І.І., Воспоминания И.И. Янжула о переездом и виденном в 1864-1909 гг, Санкт-Петербург, 1910, Р. 94.

6 Паулович К.П., Замечания о Лондоне: Отрывки из путешествия по Европе, части Азии и Африки Харьков, 1846, Р. 296.

7 *Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких (кінець XIX – початок XX ст.)*, Упорядкув., опрацюв. текстів, вступ. слово, біогр. та бібліогр. матеріали О.О. Новікова; голова ред. кол. П. С. Сохань; Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Ін-т всесвітньої історії РАН (м. Москва). Київ. 2007. С. 251.

8 *Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких (кінець XIX – початок XX ст.)*, Упорядкув., опрацюв. текстів, вступ. слово, біогр. та бібліогр. матеріали О.О. Новікова; голова ред. кол.

У свою чергу, розповідаючи про своє три-валі перебування у Празі І. Срезневський, зазначав: «Відразу зустрівся з Шафариком, був добре прийнятий, проговорили дві години. Я розумію, коли він говорить чеською, а він розуміє російську...»¹. Проте, проблема полягала у тому, що вчений не говорив чеською, і навіть заняття з учителем, які відбувалися кілька разів на тиждень, кардинально не змінили ситуацію. Місцева мова так і не давалася. Ізмаїл Срезневський досить часто плутовав слова і страждав від жахливої вимови. Рятувало лише те що, місцева наукова й творча еліта або розуміла, російську чи українську, або навіть розмовляла однією з цих мов. Приємним співрозмовником, для І. Срезневського, став професор чеської мови, доктор філософії Празького університету Ян Православ Каубук, який добре володів українською².

На початку ХХ ст. мовні курси для мігрантів почали відкрити у приміщеннях, які орендувалися українськими громадами, що активно діяли переважно у європейських столицях упродовж 1908-1912 рр. Проблема мовного бар'єру, чи то не достатнього знання іноземної мови частиною наукової й творчої інтелігенції, є характерною й для сьогодення.

Ще однією неприємністю, для мігрантів, ставало негативне ставлення місцевого населення до вихідців з Російської імперії. Це стосувалося далеко не усіх європейських країн. Проте, у Англії або Німеччині, такі випадки були достатньо буденними. Важливим чинником, такого ставлення були геополітичні баталії в яких фігурувала Російська імперія, складні міжнародні відносини, а то й військові конфлікти про які детально розповідала місцева преса, формуючи, якщо не образ ворога, то принаймні – недруга.

Негативне ставлення до країни, її загарбницької політики, або її керманічів, зазвичай, переносилося й на тимчасових або постійних мігрантів. Зокрема, К. Скальковський стверджував, що ставлення до вихідців з Російської імперії, з боку місцевого населення було нео-

днозначним, часом навіть ворожим, що трансливалося англійською пресою. Він зазначав що лояльною була лише «Pall-Mall-Gazette». Він наголошував на тому, що людина яка підтримувала політику Російської імперії, м'яко кажучи вважалася ексцентричною.³ Це було дивиною для мігранта з теренів Російської імперії, оскільки зазвичай він знаходився під впливом ідеологем, які поширював царат, про визвольну місію імперії, і глибоку повагу і вдячність їй європейських народів.

У свою чергу, М. Рігельман⁴ зазначав: «На пароплаві до Магдебурга мені трапився один ганноверець, який надзвичайно негативно ставився до росіян. Загалом думка про погане управління наше дуже поширена. Думають, що усі наші чиновники шахраї і що без плати та хабарів нічого не робиться. Мислячі голови мають очевидну неприязнь до Росії, як до представниці розумового затьмарення»⁵. Незважаючи на поширеність таких думок, М. Рігельман усе одно був подивований і роздратований, що у день святкування тисячоліття Німеччини місцева преса ані слова не написала про Російську імперію і її роль в об'єднанні Німеччини. Як він сам згодом зазначав, що це був юнацький максималізм, і патріотичні омани⁶.

Ще гірше, доводилося мігрантам у тих країнах, які потерпали від дій Російської імперії, або були окуповані нею. Зокрема, ставлення поляків до вихідців з її теренів, незалежно від етнічної приналежності, характеризувалося як вкрай вороже. Так, Марія Лучицька згадувала: «...у Варшаві я зустріла таку неприязнь з боку місцевого населення, що була рада як можна швидше залишити Польщу, і ми у Варшаві пробули лише один день»⁷.

3 Скальковский К., Новые путевые впечатления (Санкт-Петербург, СПб, 1889), Р. 149.

4 Микола Рігельман – український історик, публіцист, мандрівник, слов'янофіл. Народився у селі Андріївка у Чернігівській губернії. У 1857-1858, 1867 рр. здійснив подорожі до Австрії, Німеччини, Франції.

5 Рігельман, Н., 1871. Три поїздки за границю. Москва: Тип. А.И. Мамонтова и К. С. 3.

6 Рігельман, Н., 1871. Три поїздки за границю. Москва: Тип. А.И. Мамонтова и К. С. 21.

7 *Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)*, Упорядкув., опрацюв. текстів, вступ. слово, біогр. та бібліогр. матеріали О.О. Новікова; голова ред. кол. П. С. Сохань; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Ін-т всесвітньої історії РАН (м. Москва). Київ. 2007. С. 280.

П. С. Сохань; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Ін-т всесвітньої історії РАН (м. Москва). Київ. 2007. С. 330.

1 Срезневський І.І. Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского из словянских земель 1839-1842. СПб. 1895. С. 63.

2 Срезневський І.І. Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского из словянских земель 1839-1842. СПб. 1895. С. 75.

З початком трудової міграції, не додавало приязні й бажання українців знайти роботу, оскільки вони склали конкуренцію, й не бажаючи того, позбавляли частину місцевого населення засобів до існування. Проте, тривале проживання у тій або іншій країні, формування постійного кола спілкування, налагодження певних зв'язків, поступово змінювало ставлення до вихідців з теренів Наддніпрянщини.

Тривале перебування за кордоном визначало потребу у повсякденній комунікації, а відтак сприяло поступовій інтеграції до місцевого соціуму. Поступово, тимчасовий мігрант знайомився із законодавством і адміністративним устроєм, переймався традиціями, починав розуміти особливості повсякденного життя. Зокрема, у Англії, вихідців з Наддніпрянщини вражала природність і простота, якої так не вистачало еліті Російської імперії, де повсякчас панувала надмірність. Заможні британці виховували своїх дітей у невибагливості й відсутності розкоші, концентрували увагу саме на спадковій власності та необхідності збереження речей, які формують історію роду. Зокрема, українська поміщиця К. Галаган згадувала: «В усій Англії, загалом як у освіченої нації, народ з дворянством надзвичайно ввічливий: на кожне слово пана прикладає руку до капелюха – знак пошани, зустрічний робить так само, велика повага до дворянства, як до свого, так і до іноземного. У нас це тепер не так, нажалі. Англійське дворянство встояло на своєму праві, а наше втрачає його самовільно, без усякої причини».¹

Проблема, плекання власного коріння, збереження історії і традицій була актуальною для українського суспільства, особливо у міському просторі, який у другій половині XIX ст. зазнавав потужної русифікації. Так само, проблемою українського суспільства, була й гонитва за модними тенденціями які диктувалися вищим товариством Санкт-Петербурга і Москви. У цій гонитві, значна частина української еліти, і не лише, втрачала власну культуру і формувала комплекс меншовартості.

1 «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелогі родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. Р. 396.

Один з кореспондентів українського часопису «Рада», на початку XX ст. зазначав: «За кордоном дуже мало є людей, які хоч трохи знали б про Україну та українців. Всякого емігранта з Росії звуть тут просто «руськими», не зважаючи на те, до якої він нації належить. За «руських» вважають тут і українців, проти чого ці останні ніяких заходів досі не робили»².

Підтверджував втрату українцями ідентичності й громадський діяч і журналіст В. Степанківський, який у 1907 р. емігрував до Швейцарії, а згодом проживав у Франції й Англії. Перебуваючи у Лондоні він мав кілька зустрічей з уже місцевими українцями. Проте, вони, ідентифікуючи себе як «малороси», не знали рідної мови й не говорили нею. Дивними й незрозумілими для них були й етнічні маркери – «Україна» або «українець»³. Слід зазначати, що така само ідентифікація не була результатом тривалого проживання за кордоном і впливу місцевого середовища. Визначення себе «малоросом» було наслідком національної політики російського царату й панування у свідомості відповідних імперських міфологем й ідеологем.

Поступово мігранти не лише спостерігали за місцевими святами й традиціями але й активно долучалися до них. Зокрема, живучи у Німеччині, М. Ковалевський згадував, що його кілька разів запрошували на студентський комерш,⁴ де усі разом співали пісень, складених німецьким студентством. Час від часу голова товариства запрошував усіх випити великий кухоль пива. Ті, хто не підкорявся, як покарання, мали вжити алкоголь додатково. Він писав: «З одного з таких комершів мене напівживим доставили додому що надзвичайно засмутило маму»; «Пам'ятаю я й інше, ще більш численне зібрання студентства, на якому був присутній фельдмаршал Мольгке.⁵ Пили за його здоров'я і змусили слухати низку неймовірно безглузких промов»⁶.

2 Українці в Женеві. Рада 1909. №80.

3 В.С. З вражіннь українця за кордоном. Рада 1908. № 241.

4 Студентська гулянка у корпораціях німецьких університетів.

5 Йдеться про Гельмута Карла Бернхарда фон Мольгке – німецького генерал-фельдмаршала, військового теоретика, який вважається одним із засновників Німецької імперії.

6 Ковалевський М.М. Моя жизнь: Воспоминания. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. С. 118.

Зі свого боку І. Янжул згадував, що його було запрошено на святкування німецького Різдва: «Sylvesterabend, ми святкували у Лешер,¹ які нас дуже гостинно пригощали класичним пуншем, і ми співали з ними німецьких пісень»². Навзаєм, мігранти намагалися познайомити місцеве населення і з власною культурою. Іван Янжул зазначав, що на православне Різдво господарів, у яких винаймали житло, також пригощали обідом і навіть вчили їх готувати сибірські пельмені. Він писав: «... мої пельмені виявилися настільки відповідні до німецького смаку, що багато разів, згодом, у мої візити до Лейпцигу, фрау Лешер пригощала цими, як вона називала russische Pastetchen і запевняла, що багато її знайомих навіть тепер готують за рецептом, який вона дає для їх виготовлення»³.

Знання мови й розуміння ментальних форм місцевого населення поступово формувало нове коло спілкування. Наприклад, для М. Ковалевського у Англії, таким колом стали філософи Дж. Г. Льюїс, Г. Спенсер, Ф. Енгельс, Т.Г. Грін, політеконом У. Беджгот, професор права Дж. Брайс, історики Е.О. Фріман, В. Стеббс та ін.⁴ Серед його берлінських знайомих були економісти Л. Брентано, Г. Кнапп, А. Гельд, А. Вагнер, Є. Нассе, Г. Шмоллер, Г. Шонберг та ін.⁵ Під впливом нового кола спілкування формувалися, відмінні від російських імперських, європейські світоглядні позиції, а також цікавість до німецької чи британської культурної і мистецької традиції. Потім вона ретранслявалася в українському просторі і часом захоплювала місцевих митців, навіть тих, хто особисто ще не познайомився з Європою. Тривале перебування за кордоном і спілкування з місцевими інтелектуалами

1 Мається на увазі господиня житла яке винаймав І. Янжул.

2 Янжул, И.И. Воспоминания И.И. Янжула о пережитом и виденном в 1864-1909 гг, Санкт-Петербург: Тип. Т-ва п. ф. «Электро-тип. Н.Я. Стойковой», 1910. Том. 1. С. 83.

3 Янжул, И.И. Воспоминания И.И. Янжула о пережитом и виденном в 1864-1909 гг, Санкт-Петербург: Тип. Т-ва п. ф. «Электро-тип. Н.Я. Стойковой», 1910. Том. 1. С. 84.

4 Ковалевский М.М. Моя жизнь: Воспоминания. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. С. 8-9.

5 Ковалевский М.М. Моя жизнь: Воспоминания. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. С. 100-105.

ставило під сумнів, а то й узагалі руйнувало імперські ідеологеми і міфи про «велич» Російської імперії й її світову визвольну місію.

Поступово, упродовж XIX ст., ті хто тимчасово перебував за кордоном, приходили до усвідомлення власної «етнічної ідентичності»⁶. У них з'являлася потреба у самоорганізації і збереженні власного коріння й плекання історії і традицій. Проте, тут є сенс говорити про кілька ідентичностей які побутували серед мігрантів наприкінці XIX – на початку XX ст. – «малороси на показ» і свідомі українці. Їх достатньо яскраво описав В. Степанківський. Він зазначав: «Скрізь зустрічались земляки. Вони або хронічно виставляли українські п'єси, або демонстративно ходили у сивих шапках; вони звичайно раді були познайомитись з земляком і хотіли побачити. Про них, як про «завзятих малоросів» завше знала уся російська колонія. Одначе, в Парижі, наприклад, мені зустрілись і такі земляки, в яких їхня національна приналежність і їхня українська свідомість були чимсь цілком нормальним і не потребували наївного виставляння на показ»⁷.

Українці, які усвідомлювали себе приналежними до власного народу і не лише вишиванко чи шароварами, у другій половині XIX – на початку XX ст., почали само організовуватися і засновувати громади. Однією з найперших така організація постала у Празі. Її основою були викладачі, які працювали у закладах вищої освіти міста, зокрема, знаменитий фізик, електротехнік, один із найвидатніших інженерів Європи І. Полюй. Здобувши у Відні звання доцента, вчений понад тридцять років, упродовж 1884-1916 рр., працював професором німецького Празького політехнічного інституту. Він писав: «...Нема більшого гонору для інтелігентного чоловіка, як берегти свою і національну честь та без нагороди вірно працювати для добра свого народу, щоб забезпечити йому кращу долю»⁸.

6 Терміном «етнічна ідентичність» означають одну з форм самосвідомості індивіда чи групи людей, що ґрунтується на відчутті ними своєї належності до певної етнічної спільності.

7 В.С. Звразінь українця за кордоном. Рада 1908 № 241.

8 Щигельська Г.О. Внесок Івана Пулуя у розвиток української культури [Електронний ресурс] 2020. – Режим доступу до ресурсу: http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/32911/2/IPJINU_2020_Shchyhelska_H-Ivan_Pulujs_contribution_20-21.pdf.

До «старої» громади входив також І. Горбачевський, який з 1883 р. працював професором медичного факультету Карлового університету. Він проявив себе не лише патріотом своєї землі, а й гідним громадянином Чехії. Вчений з повагою ставився до чеського народу і його мови: вже через один рік свого перебування у Празі він вільно читав лекції студентам чеською мовою. Чехи вважали його своїм ученим українського походження.

Під їх впливом як українських, так і чеських викладачів формувалося й молоде покоління свідомих українців. Часом, української ідентичності набували й ті, хто не належав до цього етносу. Яскравим прикладом є Ольгерд Іполіт Бочковський¹, який поповнив студентське середовище Карлового університету на початку ХХ ст. Чехія стала для нього другою батьківщиною від 1906 р. Він згадував: «Європа від молодих років була моєю духовною батьківщиною. Я ніколи не поділяв ні слов'янського, ні революційного месіанізму Росії. З московської в'язниці царату я тікав у Європу, немов додому»². Походячи із етнічно змішаної родини (тато – поляк, мама – литовка), на початках він не говорив українською і не знав чеської. Під впливом свого викладача Томаша Масарика й головного редактора газети «Час» – Яна Гербена у процесі читання М. Грушевського, він знайшов власну ідентичність і усвідомив, що Україна є його Батьківщиною. Ольгерд Бочковський вивчив українську мову і вже у 1909 р. перекладав чеською твори М. Коцюбинського.

Зовнішнім проявом збереження або набуття мігрантами української ідентичності стали Українські вечірки й Шевченківські свята які відбувалися у різних європейських країнах. Зокрема, у Празі 26 лютого 1910 р. у будівлі товариства «Slavia», у роковини смерті Т. Шевченка, було проведено концерт В. Барвінського. Пролунали твори М. Лисенка, В. Барвінського, чеського композитора В. Новака, Ф. Блюменфельда. Концертів передували виступ В. Струка про

життєвий шлях і творчість Т. Шевченка³. 12 грудня 1911 р. «Rusk. Krouzek» організував «Українську вечірку». Під час заходу декламувалися твори Т. Шевченка: «Б'ють пороги», «Заповіт»; О. Олеся: «Яка краса»; Г. Чупринки: «Підзвіння». Це справило серйозне враження на присутніх, більшість з яких уперше чула українську мову й бачила українця з Наддніпрянщини. Особливо публіці сподобалося декламування «Заповіту»⁴. Упродовж року товариством було влаштовано кілька лекцій які стосувалися України. Слухачів знайомили з історією українського народу від найдавніших часів, а також з антропо-етнографічними, статистичними і культурно-соціальними аспектами його відродження⁵.

У 1913 р. «Українською громадою» у Празі було організовано публічне святкування роковин Т. Шевченка. Воно відбувся 28 (9) лютого у приміщенні Чеського політехнічного інституту в присутності значної кількості місцевих слухачів і гостей. Доповідь «Про характер поетичної творчості Т. Шевченка» зробив професор, славист Я. Махаль. Виголосив промову й член «Української Громади» Чиж. Після того І. Бочковський доповів про жіночі типи у творах Т. Шевченка. «Українська вечірка» закінчилася декламацією українською «Думи мої, думи»⁶. Долучилася до популяризації української культури й «Українська секція», яка діяла у російському товаристві «Читальні імені Л.Н. Толстого». До її складу входили майже 20 українських студентів. Зрештою вони організували й чергове Шевченківське свято, яке відбулося 16 березня 1914 р. в «Інтимному театрі»⁷.

Подібні українські громади, на початку ХХ ст., діяли й у Франції, Швейцарії, Бельгії та інших європейських країнах. Вони ставили перед собою доволі чіткі завдання, як-то: гуртувати тих українців, які бажали зберігати тісні комунікації між собою; знайомити мігрантів з культурними надбаннями власного народу; надавати моральну, інтелектуальну й матеріальну допомогу переселенцям; утворити касу взаємодопомоги;

1 Бочковський Ольгерд Іполіт Аполлонович (1885-1939) – фахівець з теорії нації й національних відносин (за фахом соціолог), український громадський і політичний діяч, дипломат, журналіст.
2 Бочковський О.-І. Вибрані праці та документи. Том І. – К.: Україна Модерна, ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. С. 16.

3 Руслан, Шевченківський концерт в Празі, Рада, 1910, № 47.

4 Руслан, Шевченківський концерт в Празі, Рада, 1910, № 47.

5 А.П., Українська вечірка у Празі, Рада, 1911, № 275.

6 Н.В., Шевченківське свято у Празі, Рада, 1913, № 40.

7 Н.В., Українська секція в Празі, Рада, 1914, № 42.

надавати допомогу щодо вступу до вищих навчальних закладів; знайомити місцеве населення з історією і традиціями українського народу¹. У цілому, їх діяльність, як і у Празі, полягала в організації українських вечірок і Шевченківських свят. Зокрема, громада у Парижі, яка діяла упродовж 1908-1912 рр., різноманітними заходами вшанувала річницю смерті М. Кропивницького, Б. Грінченка, В. Доманицького, реагувала на «університетські події у Львові, кооперативний конгрес в Галичині..., Січово-Сокильський краєвий з'їзд у Львові, ювілей Герцена у Ніцці», тощо.² Зрештою, українські громади поступово припиняли своє існування. Найдовше трималася Паризька й Празька. На думку Є. Бачинського причина такого тану справ полягала у самих українцях. Ключовими чинниками були економічна інтеграція у європейські суспільства і набуття поряд з українською й іншою (європейською) ідентичності³. Зокрема, С. Драгоманов писав: «В Хорватії живуть невеликими острівцями українці; свідомої інтелігенції серед них немає сливе зовсім – вона охорватилась або змадяризувалась. ...»⁴. Стосовно ж самої ідентифікації українців, він зазначав: «...Що що національної свідомості і населення островків, то треба сказати, що воно почував себе «руським» – назва «українці» там не вживається – і відрізняє себе від великоросів. ...»⁵.

Таким чином, упродовж майже усього XIX ст. спостерігалася тенденція до тимчасової міграції українців до європейських країн. Переважно, цей процес визначався потребами у професійному зростанні, яке забезпечувала закордонна система освіти і бажанням здобути нові враження і досвід. У міграційних процесах була задіяна аристократія і наукова еліта, яка не розглядала європейські країни як місце майбутнього постійного проживання. Такий стан справ, спостерігався до початку хвилі трудової міграції, яка призвела до виникнення на

теренах Європи значних за чисельністю українських колоній.

Перебуваючи у різних країнах Європи, українці зазнавали поступової асиміляції. Цей процес охоплював різні вікові категорії і верстви населення, що часом призводило до втрати української ідентичності або поєднання кількох ідентичностей, коли людина відчувала себе приналежною до двох народів. У другому випадку, спільноти, зазвичай зберігали у застиглій формі мову і певні ментальні конструкції, які відображали світоглядні позиції пращурів і регіонів звідки вони походили. Суто українська ідентичність, і заперечення інтеграції характерна лише для тимчасових мігрантів, які прагнули повернутися на батьківщину або розглядали перебування у чужій країні як тимчасовий і вимушений крок. Так само це характерно для тих, хто у зв'язку з суб'єктивними чинниками, зокрема, неможливістю здолати мовний бар'єр, пристосуватися до нових умов життя, сприйняти нові світоглядні або ціннісні орієнтації змушені були, через певний час, повертатися на батьківщину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. А. П. Українська вечірка у Празі, Рада, 1911, № 275.
2. Бачинський Є. Українська громада в Парижі. Рада. 1912 №172.
3. Бачинський Є. Українці в Парижі Рада 1912 № 255
4. Бочковський, О.-І. Вибрані праці та документи. Том I. Київ: Україна Модерна, Дух і Літера, 2018. 704 с.
5. В.С. З вражінь українця за кордоном. Рада 1908 № 241.
6. Дей, О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.). Київ: Наукова думка, 1969. 559 с.
7. Драгоманов, М.П. Автобіографія. Київ: Видавн. Т-во «Криниця»; Військ. Друк. «Герольд». 1917. 59 с.
8. Ковалевский, М.М. Моя жизнь: Воспоминания. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. 784 с.
9. Матвиенко, Н.О. Нормативные основы пересечения границы российскими подданными. Вестник Пермского университета: Юридические науки, 2011. 1 (11), С. 58-62.
10. «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелог родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. 516 с.

1 Українці на чужині. Рада 1909 № 140.

2 Бачинський Є. Українська громада в Парижі. Рада. 1912, №172.

3 Бачинський Є. Українці в Парижі. Рада. 1912. № 255.

4 С. Гадячанин. З записної книжки подорожнього. Рада. 1911. № 163.

5 С. Гадячанин. З записної книжки подорожнього. Рада. 1911. № 163.

11. М. Данько. Українці у Відні. Рада. 1912. № 116.
12. Паулович К.П. Замечания о Лондоне: Отрывки из путешествия по Европе, части Азии и Африки. Харьков: Унив. тип., 1846. [8], XIV, 530, XVI с.
13. Ригельман, Н., Три поездки за границу. Москва: Тип. А.И. Мамонтова и К. 1871. 352 с.
14. Руслан, Шевченківський концерт в Празі, Рада, 1910, № 47.
15. С. Гадячанин. З записної книжки подорожнього. Рада 1911 №163.
16. Скальковский, К. Новые путевые впечатления Санкт-Петербург, Тип. А.С. Суворина, 1889. 286 с.
17. Срезневський, І.І. Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского из славянских земель 1839-1842. СПб: Типография С.Н. Худякова, 1895. X, 374 с.
18. Н.В., Шевченківське свято у Празі, Рада, 1913, № 40.
19. Н.В., Українська секція в Празі, Рада, 1914, № 42.
20. Українці в Женеві. Рада. 1909. № 80.
21. Українці на чужині. Рада. 1909. № 139.
22. Українці на чужині. Рада. 1909. № 140.
23. Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких (кінець XIX – початок XX ст.), Упорядкув., опрацюв. текстів, вступ. слово, біогр. та бібліогр. матеріали О.О. Новікова; голова ред. кол. П.С. Сохань; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Ін-т всесвітньої історії РАН (м. Москва). Київ. 2007. 430 с.
24. Шигельська Г.О. Внесок Івана Пулуя у розвиток української культури [Електронний ресурс] 2020. – Режим доступу до ресурсу: http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/32911/2/IPJINU_2020_Shchuhelska_H-Ivan_Pulujs_contribution_20-21.pdf. (дата звернення 02.02.2023).
25. Янжул, І.І., 1910. *Воспоминания И.И. Янжула о пережитом и виденном в 1864-1909 гг.*, Санкт-Петербург: Тип. Т-ва п. ф. «Электро-тип. Н.Я. Стойковой», Том. 1. 196 с.
26. Ясь О.В. Еміграція українського населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.history.org.ua/?termin=Emigraciya_ukr_naselennya (дата звернення 02.02.2023).

Віталій Андреев, Світлана Андреева,
Київський університет імені Бориса Грінченка

РОСІЙСЬКИЙ ФАШИЗМ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Російський фашизм – явище не нове і не чуже для Росії. У цій країні, ще за довго до появи фашистів в Італії та нацистів у Німеччині, виникали й доволі успішно існували та діяли організації близькі за своєю природою до фашизму. Так, під час та після революції 1905–1907 рр. у Російській імперії, як реакція на ліберально-революційні виклики самодержавству та прогресивні перетворення в країні, виникає ціла низка крайніх правих організацій – «Союз російського народу», «Чорні сотні», «Російська монархічна партія», «Союз Михаїла Архангела» та інші чисельні й різноманітні так звані «чорносотенні» угруповання. Підґрунтя їхньої ідеології базувалося на слов'янофільстві, а програми на ідеях монархізму, російського націоналізму, православному радикалізмі, антипарламентаризмі та ксенофобії. Вони взяли на озброєння «теорію офіційної народності» графа С. Уварова (державна ідеологія часів царювання Миколи I), що красномовно відбилася у формулі «православ'я, самодержавство, народність».

Але в той же час ці організації відхилилися від консервативної традиції й обирали агресивний, демагогічний стиль політики та свідомо шукали підтримки серед широких мас населення – селянства, робітників, міської буржуазії, купецтва, духовенства, чиновництва, міщан, ремісників та інших верств й «не довіряли» аристократії, вважаючи її надто ліберальною. Чорносотенці старанно плекали та підтримували масові забобони й всю провину за негаразди Росії покладали на інтелігенцію, іноземців й, в першу чергу, на євреїв. Влада та православна церква, публічно та приховано, підтримували ці угруповання й піклувалися про їхню фінансову підтримку.

Засновником, лідером та головним промотором чорносотенного руху був В. Пуришкевич¹, якого називають «першим ро-

¹ Пуришкевич Володимир Митрофанович (1870-1920) – російський політик праворадикального спрямування, громадський діяч. Один із засновників та лідерів чорносотенних організацій – «Союз російського народу» (1905-1917) та «Союз Михаїла